

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2022, 6 (1): 37-59

İbni Haldun'un İslam Ekonomisi ile İlgili Görüşleri

Ibn Khaldun's Views on Islamic Economics

Mehmet ONUR

Dr. Öğretim Üyesi, HMKÜ İlahiyat Fak.

Assist Prof. Dr. HMKU, Theology Faculty

mehmet.onur@mku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2229-6450

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 26.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted : 10.06.2022
Yayın Tarihi / Published : 23.06.2022
Yayın Sezonu : Haziran
Pub Date Season : June

Atıf/Cite as: Onur, Mehmet. "İbni Haldun'un İslam Ekonomisi ile İlgili Görüşleri". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi. 6/1 (Haziran 2022):37-59. <https://doi.org/10.32711/tiad.1110681>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet ONUR).

Yayıncı / Published by: Mustafa YİĞİTOĞLU

İbni Haldun'un İslam Ekonomisi ile İlgili Görüşleri

Öz

İbni Haldun'la alakalı çalışmalar yapan araştırmacılar içerisinde İbni Haldun'un iktisadî düşüncelerinin serbest piyasa nazariyesine çok benzer bir nazariye olduğunu dile getirenler bulunduğu gibi, bu düşüncelerinin serbest piyasa nazariyesinden çok Marksist anlayışa daha yakın olduğunu savunanlar da vardır. Fakat onun üretimle, mülkiyetle, devletlerin kuruluş ve yıkılmalarıyla alakalı düşünceleri, emeği servetin kaynakları arasında sayması ve her şeyi emeğe dayandırarak onu asli unsur olarak kabul etmesi gibi argümanlar, Marksizm'e yakın araştırmacıları, onun kendilerinin fikirlerini savunduğu yönünde bir düşünceye sevk etmiştir. O; iktisadî oluşumların, insanlık için oldukça ehemmiyetli bir konuma sahip, uygarlıkların meydana gelmesi ve terakki etmesi için asli faktör olduğunu söyler. Bu düşünceleri, Marks'ın öncülerini hazırlayan bir fikir adamı şeklinde anlaşılmasına sebebiyet vermiştir. Ancak onun ekonomi ile ilgili fikirleri iddia edildiği gibi ne serbest piyasa teorisine ne de Marksçı zihniyete yakındır. O, kendine ait bir ekonomi sistemi bulunan Kur'an-Sünnet referanslı İslam ekonomisi düşüncesine sahiptir. Netice itibariyle İbni Haldun'un öngörülleri ve tespitleri günümüz ekonomilerinin sağlıklı şekilde yönetilmesi için yol göstericidir.

Anahtar Kelimeler: İbni Haldun, Devlet, İslam Ekonomisi, Piyasa, Emek, Servet, Fiyat.

Ibn Khaldun's Views on Islamic Economics

Abstract

Among the scientists working on Ibn Khaldun, there are those who state that Ibn Khaldun's economic thoughts are very similar to the free market theory, and there are those who argue that these ideas are closer to the Marxist understanding than the free market theory. However, his thoughts about production, property, the birth and collapse of states, counting labor among the sources of wealth and basing everything on labor and accepting it as the essential element led researchers close to Marxism to think that he was defending their own ideas. He says that economic formations are the main factor for the formation and progress of civilizations, which have a very important position for human beings and nations. These thoughts caused Marx to be understood as an intellectual who prepared his premises. However, his economic ideas are not close to either the free-market theory or the Marxian mentality, as claimed. He has the idea of Islamic economy with reference to the Qur'an-Sunnah, which has its own economic system. As a result, the predictions, and determinations of Ibn Khaldun are guiding for the healthy management of today's economies.

Keywords: Ibn Khaldun, State, Islamic Economy, Market, Labor, Wealth, Price.

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Turkey Journal of Theological Studies

[Tiad]

ISSN: 2602-3067

Giriş

İbni Haldun (v. 808/1406), direkt iktisat ya da ekonomi terimlerini bugünkü kullanılan terim manasıyla kullanmamıştır.¹ Mukaddime'de iktisat terimini Kur'an-ı Kerim'de kullanılan "ölçülü olmak" anlamındaki terimle aynı manada kullanmıştır. Ancak İbni Haldun, Avrupalı araştırmacılardan dört asır evvel ekonomik olaylarla alakalı konuları ele almış ve onları sistematize ederek kurallaştırmıştır. Oysa Avrupa'da 17. asrın ikinci yarısına kadar ekonomik konularla alakalı araştırmalar, bilimsel bir çalışma olarak yapılmamıştır. Ekonomik durumların çoğunun, değişmeyen kanunlara tabi olduğunu kabullenmek bunları ispatlayıp sistemleştirerek ilke haline getirmek 17. asrın ikinci yarısından itibaren yapılabilmektedir.² İbni Haldun yaşamın sürdürülebilmesi için insanların bir arada yaşamalarının zorunlu olduğunu, sıradan, olağan ve primitif düzeyde dahi gereksinimlerini yalnız başına gideremeyeceklerini söyler. Cemiyetlerin, varlığını devam ettirebilmesi için ise iktisadi faaliyetlerde bulunmak zorunda olduğunu ifade eder. Zira mal ve hizmetlerin üretilmesi, üretilen bu malların da ihtiyacı olanlar tarafından satın alınması yaşamın devamlılığı için zorunludur.³ İbni Haldun'a göre ekonomik faaliyet; insanı, hayvanlardan farklılaştıran bir etkinliktir.⁴ İbni Haldun; sosyal farklılıkların, kişilerin ve toplumların sürdürdüğü iktisadî faaliyetlerden kaynaklandığını söyler. Ona göre; bundan dolayı insanlar söz konusu faaliyetleri yapabilmek ve devam ettirebilmek için, teşrik-i mesai halinde olmak zorundadırlar. Ekonomistler iktisadi olayları, herhangi bir etkene maruz kalmaksızın kendi kendine olabilen bağımsız olaylar olarak değerlendirmişlerdir. İbni Haldun ise Mukaddime'de ekonomik ve sosyal olayları birbirinden bağımsız bir şekilde ele almaz. Aksine onları birbirleri ile karşılaştırarak inceler.⁵ İktisadi konuları ve olayları sistematik hale getirmesi nedeniyle İbni Haldun, İktisat sosyolojisinin de kurucusu olarak kabul edilmelidir. Zira İbni Haldun kendisi dışında ekonominin sosyal olaylar üzerinde önemli derecede etkili olduğunu onun kadar açık şekilde inceleyen ve ortaya koyan bir ilim adamı olmadığını söyler. Ona göre bu hususla alakalı olarak kendisinden evvel yazılanlar amacına varamamıştır. Ayrıca onların olaylar hakkındaki tahlilleri de anlaşılır değildir.⁶ İktisat sosyolojisinin ise

¹ Kamuran Gökdağ, *İbn Haldûn'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 134.

² Satı el-Husri, *İbni Haldun Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 398.

³ İbni Haldun, *Mukaddime*, (İstanbul: Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Basımevi, 1954), 97-104.

⁴ Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Hüccetü'llahi'l-Bâliğa*, (İstanbul: 2002), 147.

⁵ Esra Turan, *İktisadi Kalkınmaya Yaklaşım Açısından İbni Haldun ve Adam Smith*, (Gaziantep: Gaziantep Üni. Yüksek Lisans Tezi, 2018), 10.

⁶ İbni Haldun, *Mukaddime*, 90-96.

batıda ancak 19. asrın ikinci yarısında sistematik bir hale getirilebilmesi bu büyük düşünürü haklı çıkarmaktadır.

Bu çalışmada İbni Haldun'un İslam Ülkelerinde bir zamanlar yaşadığı tecrübelerinden yola çıkarak iktisadın nasıl işlediği hususu ve İslam Ekonomisi ile ilgili önerdiği düşünceleri ele alınacaktır. Bu bağlamda İbni Haldun'un İslam Ekonomisine dair düşünceleri ve tespitleri ele alınmaya çalışılacaktır. Buradan hareketle, İbni Haldun'a göre servetin kaynakları, iktisat-devlet ilişkisi, iktisat-nüfus ilişkisi iktisadî kalkınma, İbni Haldun'un piyasa ile ilgili görüşleri arz, talep ve fiyatların oluşumu ile ilgili fikirleri ele alınmaya çalışılacaktır. Bunun yanında bu çalışmada günümüz devletlerine özelde de İslam ülkelerine, İbni Haldun'un İslam ekonomisi ile ilgili tespit ve öngörülerinin ışık tutması amaçlanmaktadır.

Dünyadaki bütün iktisadî sistemleri tesiri altına alan 2008 global krizinden sonra hemen hemen bütün ülkelerde ekonomik sistemler açısından birbirinden farklı seçenekler aranmaya başlanmıştır. Bu bağlamda İslam Ekonomisi sistemi, ekonomik buhrandan kurtulma yollarından biri olarak görülmüş, değerlendirilmek üzere masaya yatırılmıştır. Bunun neticesinde İslam dünyasında bu sahaya alakalı çalışmalar artmıştır. Bu vetirede Türkiye'de de bu konuyla kısmi olarak ilgili ilmi çalışmalar yapılmıştır.⁷ Bu ilmi çalışmalar içerisinde İbni Haldun'la ilgili kitap, tez ve makaleler de bulunmaktadır. Bu alanda yazılanlardan bir kısmı şunlardır: Ali Gökhan Gölçek ile Mustafa Alpin Gülşen'in *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*'nde yayınlanan "İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri: İbn Teymiyye ve Gazali'den Kanıtlar"; İbrahim Özkılıç'ın *Akademik Bakış Dergisi*'nde yayınlanan "İbn Haldun'da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik" adlı makaleler ve Mohammad Haj Hamidow'un Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimle Enstitüsü'nde kabul edilen "İbn-i Haldun ve Adam Smith'in İktisadi Yaklaşımlarının Karşılaştırılması" adlı Yüksek Lisans tezi ile İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde kabul edilen Şeyma Gülas'ın "Vergi ve Yatırım Açısından İbn Haldun, Adam Smith Ve Arthur Laffer Karşılaştırması" adlı Yüksek Lisans tezleri bunlar arasındadır. Ülkemizde akademik alanda bunlara benzer pek çok değerli çalışma yapılmış ancak her birisi spesifik olarak kalmıştır. Konunun biraz daha bütüncül ele alınması gerektiğine inandığımız ve daha muhtasar olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz için ayrıca can alıcı

⁷ Mahmut Samar, "Servet Bayındır, Fıkhi ve İktisadi Açından İslami Finans II". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 / 46 (Ocak 2019): 261-264.

noktalara işaret ederek ekonomik bir reçete önerisi şeklinde bu çalışmanın yapılmasına karar verdik.

1. İbni Haldûn'a göre Servetin Kaynakları

İbni Haldun'a göre tüm servetlerin sebebi, membaı üretim ve emek olmak üzere iki tanedir. O emeğin yanında edilgen bir unsur olduğunu kabul ettiği tabiatı da aslî unsur olarak sayar. İnsanların gereksinimlerine cevap verebilmek doğal kaynaklardan faydalanabilmek için emek gereklidir. Doğada henüz işlenmemiş maddelerin işlenip ihtiyaçlara cevap verecek duruma getiren faktör emektir. Dolayısıyla emeksiz kazanç mümkün değildir. Herhangi bir ülkedeki servetler üreticilerin emekleri, harcanan beden gücü ve sarf edilen zihinsel çabaların neticesidir. Ancak kişisel servetler harcanan emekle mütenasip olmayabilir. Allah dilediğine sınırsız-karşılıksız rızık verir.⁸ İbni Haldun; kazancı, emeğin kıymeti şeklinde kabul edip, emek sarf edilmeyen bütün kazançların İslam İktisat sistemine aykırılık teşkil edeceğini söyler. O bu durumu: "Hâlihazırda tabiatta mevcut olan lütuf ve ihsanlara sahip olabilmek ancak emekle mümkündür. Emek verildikten sonra elde edilen anapara/anamalin kazandıracığı servet de emek dolayısıyla elde edilebilir. Elde edilen bütün kıymetler, emek ile tabiatın bir araya gelmesinin sonucudur." demek suretiyle temellendirir. İbni Haldun kazanç sağlama merhalesinde en mühim etkenin iş bölümü olduğunu belirtir. Ona göre insanlar iş bölümü yapmaksızın zaruri gereksinimlerini dahi karşılayamazlar. Hangi düzeyde iş bölümü gerçekleştirilirse, o düzeyde üretim ve dolayısıyla gereksinimleri karşılama oranı da artar.⁹

İbni Haldun, şahsi düzlemde rızık ile kazanç arasında da ayırım yapmaktadır. Üreticinin artı-ürünü¹⁰ üretmeden bir şekilde elde eden kişilerin gelirlerini de değerlendirmektedir. İbni Haldun, kişinin emek sarf ederek kazandığı getiriden zaruri gereksinimlerini giderdiği miktarı "rızık" olarak adlandırmakta, bu kısımdan arta kalan ve re'sül-mal olarak biriktirilene de "kazanç" demektedir.¹¹ O, kişinin emeksiz rızka sahip olmasının mümkün olmadığını söylemektedir.¹² Ekonomik çabaya bu denli ehemmiyet atfetmesinin temel nedeninin "Rızkınızı arayınız"¹³ ayeti olduğunu vurgulamaktadır. Rızık aşaması sadece insanların zaruri gereksinimlerini karşılayacak miktarda üretim yaptığı, iş bölümü ve üretim vasıtalarının artı

⁸ Nisa, 24/64.

⁹ Seyfi Say, *İbn Haldûn'un Düşünce Sistemi Uluslararası İlişkiler Kuramı*, (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2011), 65.

¹⁰ Üreticilerin ihtiyaçları karşılandıktan sonra ürettikleri ürüne "artı ürün" denilmektedir.

¹¹ İbrahim Erol Kozak, "İbni Haldun", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/1-8.

¹² Say, *İbn Haldûn'un Düşünce Sistemi*, 65.

¹³ Ankebut Suresi, 29/17.

üretimi gerçekleştiremeyeceği dönemlerdir. Ne zaman üretim, artı vermeye başlarsa kazanç aşamasına geçilmiş olur. Bu tür geçiş de terakkiye, gelişmeye ve medeniyetin oluşumuna sebep olur. Bu tüketim fazlası ürün terakkinin de sermaye biriktirmenin de kaynağını meydana getirir. Ona göre servetin, meydana gelebilmesi için devlet mekanizmalarının tam anlamıyla işlemesi gerekir. Bu sayede reayanın refahı artar. Ona göre altın veya gümüşün mevcudiyeti servetin büyüklüğüne tesir etmez. Servet, ekonomik olaylarla, mevcut piyasaların genişliğiyle, devletlerin verdiği teşviklerle veya kredilerle büyür. Bu durum da yatırımın ve üretimin artmasını sağlar. Bir ekonomik sistemde yatırım ne kadar çok olursa üretim de o kadar çok olur, üretim ne kadar çok olursa kazanç da o kadar çok olur. Daha çok kazancın elde edilmesi, daha fazla yatırımın yapılması anlamını taşır. Bu sayede birbirini sürekli etkileyen bir döngüden bahsetmek mümkündür. Bu döngü servetin kaynağını oluşturur.¹⁴

İbni Haldun'a göre emek karşılığında elde edilen gelir ve getiri arttıkça, emek arzı da artar. Bu sayede konforu arttırıcı istihlak, elde edilen gelire orantılı olacak şekilde artar. Zanaat erbabının elleriyle üretimi, lüks mallar ortaya koymak içindir. Bu mallardan dolayı tahakkuk eden artı değer nedeniyle şehirde kârlar da artar. Kârlar artınca üretim daha fazla gerçekleşir. Bu sayede artışlar ikinci ve üçüncü kez tahakkuk eder. İşte bu fazla emek, hayatın zorunlu ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayan emeğe hizmet etmek yerine, servetin artışını ve lüks malların üretiminin gerçekleşmesini sağlar. Ona göre, emek katma değerın kaynağıdır. Kâr ise, emekten sağlanan kıymettir.¹⁵ Çalışmak; iktisadi cihetten hayatın sürekliliği için ehemmiyeti ve mecburiyeti ile emek vermenin, kendi işini kendisinin yapmasının ahlaki tarafını da ortaya koymaktadır. İbni Haldun'a göre; maddi olarak rahat bir yaşamı hayat tarzı olarak benimseyenlerin çoğunluğu, kendilerine has olan işlemleri dahi yapmayıp başkalarına yaptırırlar. Ona göre bu durum tabii olmayıp, söz konusu hizmetlerin yürütülmesinde çalışan şahıslar için fazladan para harcanmasına ve daha az üretken olunmasına neden olduğu gibi bu işleri yaptıran kişileri de ataletle sürükler. Bundan dolayı toplumların iktisadi buhrana maruz kaldığını savunur.¹⁶

¹⁴ M. Umer Chapra, "İbn Haldun'un Gelişme Teorisi Günümüz İslam Dünyasının Düşük Performansını İzahta Yardımcı Olur mu?" *İslam Araştırmaları Dergisi* 16 (2006), 205-243.

¹⁵ İbni Haldun, *Mukaddime*, 1/101-103; 2/ 83, 319-324, 441; Turan, *İktisadi Kalkınmaya Yaklaşım Açısından İbni Haldun ve Adam Smith*,10.

¹⁶ İbrahim Erol Kozak, *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 1999), 98, 99.

İbni Haldun büyük miktarda servete malik olmanın ve varlığa kavuşmanın, yollarından biri olarak ekonomik ve politik gelişmeleri göz önünde bulundurarak bunu avantaj haline getirmek suretiyle mümkün olacağını söyler. Servetin birtakım şahıslarda ve ailelerde çok miktarda toplanmasının sebebini şöyle açıklar: Bir şahsın yahut bir ailenin, çok büyük zenginliği bir kuşakta elde etmesi tabii şartlar altında imkân dâhilinde değildir. Bu durum ona göre ekstern olup fırsatların değerlendirilmesi ile ancak mümkün hale gelmektedir. "Devletler de insanlar gibi doğar, büyür ve ölür" diyen İbni Haldun, devletlerin dağılma dönemlerinde ekonomik yaşamın da sıkıntılı bir hal aldığını ve gayrimenkullerin değerinden daha aşağı fiyatlarla satılmaya başladığını söyler. Bu karışık zamanlarda bu işi fırsata dönüştüren şahıslar ucuz fiyatlarla satılan bu taşınmazlardan çok fazla satın alırlar. Şayet bu taşınmazları koruyabilirlerse zenginliklerine zenginlik katmış olurlar. İbni Haldun, büyük risk içeren girişimleri ve yatırımları yapmak işini büyük servetler elde etme yollarından biri olarak addetmektedir. Buna örnek olarak yaşadığı dönemde, çöller üzerinden büyük riskleri göze alarak Sudan'a meta götüren ve oradan meta getiren tacirlerin az zamanda büyük servetler elde ettiğini söyler. Ona göre rizikolu olan İslam'ın helal gördüğü riske katlanmadan haksız kazanç ve sebepsiz zenginleşmeye yol açan karaborsa gibi olumsuz gayri meşru risklere¹⁷ başvurmadan, doğal ekonomik girişimlerle büyük miktarlarda astronomik zengin olunmaz. Bunun dışında ona göre savaşta elde edilen mallar ve tereke yoluyla da zengin olunabilmekte, büyük servetler elde edilmektedir.¹⁸

2. İbni Haldun'a Göre İktisat-Devlet İlişkisi

İbni Haldun'a göre devlet ekonomide son kararı veren rolü üstlenmemelidir. Zira müellif, devletin doğrudan ekonomik hayata müdahalesine olumlu bakmamaktadır. Ancak ona göre devlet dolaylı olarak fonksiyonel bir şekilde ekonomik hayatta yer almalıdır. Devlet bazı tedbirleri almak suretiyle ekonomiyi yönlendirir, onu canlı hale getirir. Bunlardan biri güvenlik, diğeri kişilerin sahip olduğu hakları kullandırmak olup bu suretle ekonomik faaliyetler gerçekleştirilir.¹⁹

İslam hukuk düşüncesinin en temel ilkelerinden birisi olan adalet İbni Haldun'da da asli bir değer olarak kabul görür. Kapitalist ekonomide özgürlük prensibi, sosyalist ekonomide eşitlik prensibi asli unsur iken İslam ekonomisi

¹⁷ Olumsuz gayri meşru risk için bkz. Mehmet Onur, *İslam Borçlar Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akıtlar*, (Ankara: Astana Yayınları, 2018), 81-84.

¹⁸ İbni Haldun, *Mukaddime*, 285-287, 341, 359-360, 365, 366. İslam Hukukunda servet ve sermayenin belirli ellerde toplanmasına bakış için bkz. Ömer Faruk Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri* (İstanbul: Kitabı Yayınları, 2015).

¹⁹ İbni Haldun, *Mukaddime*, 556-576.

modelinde adalet prensibi temel ilkedir. Devlet hazinesinin gelir kalemleri ahalinin emek harcıyıp, çabalaması ve üretmek arzusuyla doğrudan bağlantılıdır. Bu da ancak adalet prensibinin hâkim kılınmasıyla sağlanır.²⁰ Adalet ise egemen güç olan devletin, vatandaşlarının haklarını koruduğu ve bireysel özgürlüklerini de sağladığı ölçüde gerçekleşir. Halkına adalet dağıtan devlette ekonomik refah, bu özgürlükler ve haklar sayesinde artar. Devletin ekonomik refahı sağladığı ve geliştirdiği zaman diliminde rahatlık meydana geldiği için idareciler, çok dikkatli davranmalı ve süreci çok iyi bir şekilde yönetmelidir. Özellikle kaynakların kullanımı hususunda çok dikkatli davranılmalı kaynakların hunharca ve düzensiz bir şekilde kullanımı anlamına gelen israftan kaçınılmalıdır. Biriktirilen servet yerli yerinde ekonomiye kazandırılmayıp tekrar yatırıma ve üretime dönüştürülmezse belirli bir zaman sonra kaynaklar biter. Çünkü serveti meydana getiren çarkın başında yatırım ve üretim gelmektedir. Bu da eldeki kazançla sağlanır. Eldeki birikim yerli yerinde yatırıma dönüştürülmez ise üretim gerçekleşmez. Üretim gerçekleşmezse kazanç elde edilemez. Bu israf, askeri güce de akseder bu da devletin zayıflamasına neden olur. Zayıflayan devlet çöker ve yıkılır. Devlet görevlerini tam anlamıyla yerine getirirse adalet ve gelişme olur. Adalet gelişme olursa güven ortamı oluşur. Oluşan güven ortamı dolayısıyla insanlar daha çok yatırım yapar daha fazla yatırım, beraberinde daha fazla üretimi getirir. Daha fazla üretim de daha fazla kazancı ve refahı ortaya çıkarır. Bunun için devlet, tebaasının refahını yükseltmeli ve güven ortamı oluşturarak bütün görevlerini tam anlamıyla yapmalıdır.²¹

İbni Haldun devletin vergi almak, üretim yapmak vb. yollarla elde ettiği paranın kasasında toplanıp âtil halde kalmasının doğru olmayacağını savunur. Zira o, böyle bir durumda ekonomik faaliyetlerin daralacağı, üretimin azalacağı dolayısıyla ahalinin ve devletin iktisadî olarak zayıf duruma düşeceği kanaatini taşır. Devletin kasasında bulunan paranın vatandaşların hayatını ekonomik açıdan daha iyi hale getirecek sosyal projelerde kullanılması suretiyle üretimin canlandırılması ve ülkenin daha çok gelişmesinin önünün açılmasının sağlanacağını dile getirir. İbni Haldun, ekonomik tesirleri ve İslam'ın temel prensipleri gereğince devlet yöneticilerinin cimri davranma hususunda dikkatli olmalarını ve devletin kasasında çok fazla para bulundurmamalarını, para biriktirme hırslarına yenilmemelerini tavsiye eder. Ayrıca harcamalarda bulunurken biraz önce zikredilenin tam tersi olan sınırsız ve hesapsız harcama

²⁰ Kozak, *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, 243, 244.

²¹ İbni Haldun, *Mukaddime*, 2/ 63-67, 127, 128, 290,291, 376; Chapra, "İbn Haldun'un Gelişme Teorisi", 205-243.

yapmak suretiyle israfa yol açacak davranışlardan sakınmalarını ancak halklarının müreffeh ve rahat yaşayabilmesi için cömertçe harcama yapmaları gerektiğini söyler. Ona göre devletin vatandaşına cimri davranıp cömertçe harcamalarda bulunmaması da yanlış bir politikadır. O, halkın ekonomik durumunu en fazla bozacak politikanın da bu olduğunu savunur. Devlet israfa yol açmadan ne kadar çok harcamada bulunursa ekonomi o kadar canlı hale gelir. Bu sayede vatandaşın elde ettiği servet daimî hale gelir. Güdülen bu siyaset neticesinde devlet vergi gelirlerini artırır.²² Buradan hareketle İbni Haldun'un devlete sosyal ve ekonomik büyük sorumluluk ve vazifeler yüklediği anlaşılmaktadır. Fakat buna rağmen devletin doğrudan ekonomik girişimlerde yer alarak tüccar vasfına bürünmesini ve tarımsal üretim yapmasını onaylamamaktadır. Buna gerekçe olarak şunları dile getirmektedir: Devletin askeri ve ekonomik gücünü özel sektör olarak da tanımladığımız ticaret ve ziraat erbabına karşı kullanması durumunda bunların devletle rekabet edecek güce sahip olmadığından devlet haksız rekabet yapmış olur. Bu rekabetle baş edemeyerek dayanamayan ticaret ve ziraat erbabı ekonomik faaliyet yapmaktan imtina etmek mecburiyetinde kalabilir. Bu rekabet beraberinde devletin tekelleşmesine neden olup malların fiyatının artmasına sebebiyet verir. Bu da devleti zarara sokar. Zira ahalinin ticari yaşamdan geri çekilmesi nedeniyle verginin azalmasıyla gelir kaybı oluşacaktır. Bu oluşan zarar da devletin ekonomik faaliyet gösterdiğinde kazanacağı gelirlerden daha büyük miktarda olacaktır.²³

İbni Haldun'a göre güçlü devletleri yıkan diğer bir etken zulümdür. Büyük yerleşim yerlerinde ve devletlerde zulüm ve haksızlıklar olunca bu yerleşim yerleri ve devletler yıkılır. Ona göre yok olmaya sebep olacak felaket, yapılan zulmün ahalinin durumuna tesir ettiği nispette olur. Zira haksızlıklar ve zulümler, ahalinin gelirinin azalmasına neden olur. Neticede bu durum devletin zararına olur. Ona göre zulüm yalnızca, ahalinin sahip olduğu varlıkları nedensiz bir şekilde veya karşılığı olmaksızın ellerinden almak değildir. O, zulmün çok daha umumi bir durum olduğunu dile getirir. Mesela, kişilerin mallarının rızaları olmaksızın çalıştırılmasını ve onların şâri'in talep etmediği bir yükümlülüğün altına sokulmasını zulüm olarak niteler. Halkın sahip olduğu malvarlıklarından hakkı olmaksızın olarak vergi almayı ahalinin mallarını sebepsiz yere alıkoymayı; kişilere ait olan hakkı vermemeyi zulüm olarak görür. Bunun neticesinde "umran" yok olur bu da devletin yıkımına yol açar.²⁴

²² Kozak, *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, 8-12.

²³ İbni Haldun, *Mukaddime*, 63-67, 73, 74.

²⁴ İbni Haldun, *Mukaddime*, 382, 383.

3. İbni Haldun'a Göre İktisat-Nüfus İlişkisi

İbni Haldun nüfusun azlığının iktisada olumlu tesirinin olmayacağı kanaatini taşır. Ona göre nüfusun çok fazla olduğu yerlerde piyasa büyür ve genişler, bu büyüme beraberinde iş bölümünün artmasını da sağlar. Az nüfusa sahip, toplumsal üretim düzeninin içerisindeki farklı hizmet ve görevlerin, toplum üyeleri arasında yeterli derecede ilerlemediği toplumlarda, küçük yaşam alanlarında ahalinin mal ya da hizmet oluşturma faaliyeti düşüktür. Bundan dolayı bu tür yerlerde çoğu insan fakirlik, darlık ve zorluk içinde yaşamını sürdürür. Varlıklı ve yoksul devletler karşılaştırıldığında ahalinin yaşam düzeyi ölçülerinde oluşan farklılık, mevzubahis cemiyetlerde ürün meydana getirme miktarlarındaki fazlalık ya da azlık ahalinin üretkenliğiyle yakından alakalıdır. Nitekim her bölge halkının harcamaları ürettikleri ile orantılıdır.²⁵

Tamamen üretime dayalı ekonomik eylemlerde kâr sağlamayı amaçlayan, bunun için emek sarf eden bir toplum olmalıdır. Popülasyonun azalması sonucunda ahali içerisinde üreten kişiler daha az duruma gelecek bu da emeği olumsuz etkileyecektir. Bundan dolayı da kar azalacaktır. Ters durumda ise nüfus dolayısıyla emeğin ve üretimin fazla olduğu cemiyetlerde kârın fazla olmasından dolayı müreffeh oldukları müşahede edilmektedir.²⁶

İbni Haldun nüfus ve üretimi iki iktisadi etken olarak kabul eder. O üretimin nüfustan etkilendiğini dile getirir. Çünkü ona göre nüfus ne kadar çok olursa üretim de o oranda artacaktır. Nitekim bireylerin yaptıkları iş bölümü sonucunda gerçekleştirdikleri üretim, harcadıkları emekten fazla oluyorsa, nüfus arttıkça buna paralel olarak iş bölümü ve üretim de artacaktır. Nüfusun artma sebeplerini ise göç veya tabii yollarla insan neslinin çoğalması şeklinde olduğunu söyler. O, bir yerleşim yerindeki insan sayısının artmasının aynı zamanda talebin artmasına buna bağlı olarak da üretimin artacağını söyler. Daha sonra artan üretim beraberinde işgücüne olan talebi arttıracaktır. İşgücüne olan talep nüfusa da etki edecek böylelikle döngü nüfusun da artışına sebep olacaktır. Buradan hareketle o, şu kanıya varmaktadır: Nüfus ve üretim bu döngü içerisinde birbirini destekleyecektir.²⁷ Öyle ki o nüfusun ekonomiye çok büyük etkileri olduğunu kabul eder, büyük nüfusa sahip büyük bir ülkede, ahalinin geliri çok iyi ise haksızlık ve zulüm halinde dahi karşı karşıya kalınacak eksilmenin çok az düzeyde olacağını söyler. Ona göre bu eksilme

²⁵ İbni Haldun, *Mukaddime*, 267-275, 451, 454.

²⁶ İbni Haldun, *Mukaddime*, 695.

²⁷ İbni Haldun, *Mukaddime*, 267-275, 451-454; Nihat Falay, *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1978), 32.

şehrin büyüklüğünden ve işlerin fazla olmasından dolayı hemen hissedilmez zamanla bu eksilmenin etkileri belirgin hale gelebilir.²⁸

İbni Haldun'a göre iktisadi açıdan toplumları farklı kılan bir başka etken ise yaşadıkları yerleşim alanlarıdır. Şehirde hayatlarını devam ettirenler ile kırsal alanda hayatlarını sürdüren toplumların iktisadi davranışlarının birbirinden farklı olduğunu söylemiştir. O, yaşam yerlerinin kendine mahsus ihtiyaçlar meydana getirdiğini ve bu ihtiyaca göre tüketime yönelim olduğunu söyler. Ona göre bir yerinin iktisadi hayatı geliştikçe şehir yaşamının da gelirleri fazlalaşacak ve tüketim alışkanlığı bu duruma göre şekillenecektir. Yani şehirlerde aradan zaman geçtikçe gereksinim olan şeylerin tüketilmesinden daha gereksinim dışı, daha şatafatlı tüketime doğru evirilecektir. Bu da ürün çeşitliliğini arttırdığı ve üretim sahalarını geliştirdiği ve üretimi fazlalaştırdığı için işgücü talebini de yükseltecektir. Beraberinde işgücü karşılığında ödenen para artacak insanlar da bunu görünce oraya doğru harekete geçecektir. İbni Haldun'a göre şehirlerdeki popülasyonun yüksek olması, işgücünün fazlalaşması ve iş bölümü ve uzmanlaşmanın meydana gelmesi servetin birikmesi ve zenginleşmek anlamına gelmektedir.²⁹ Bununla birlikte o, üretimin ve işgücü ihtiyacının fazla olduğu şehre göç neticesinde; zengin şehrin daha çok zenginleşeceğini yeteri kadar zenginleşemeyen, istenen özellikte ve nitelikte olmayan, yetersiz şehrin de daha çok fakirleşeceğini söylemektedir. Bunun sonucunda zenginleşemeyen şehirdeki üretimle uğraşan kesimin üretim yapma güveni de kırılacaktır. Dolayısıyla buradaki üreticilerin daha kolay üretim yapacakları yere doğru yönelimi olacaktır. İbni Haldun'a göre, nüfus yoğunluğu çok fazla hale gelen şehirdeki su kaynakları kullanışsız ve kişilerin yaşayacağı ev vb. yerler de yetersiz duruma gelir. Yoğunlaşma şehirde yaşandığı için zirai ürünlere olan talep artar, tarımsal üretimde oransal olarak düşüş yaşanmaya başlar. Zirai üretim oranında meydana gelen azalma nedeniyle şehirde biriken nüfusa yetecek derecede ürün olmadığından gıda açısından sıkıntı ile karşı karşıya kalınacaktır. Öbür taraftan daha zengin olan kent ahalesinin konfora olan rağbeti bu malların fiyatlarının yükselmesine neden olacaktır.³⁰

İbni Haldun gelirlerin ve kârın hepsi ya da oransal olarak çoğunluğu, emeğin kıymeti olduğunu söyler. Ona göre harcanan emeğin değeri, sahip olunan gelire eşittir. Umran'ı sağlayan temel etkenin nitelikli emek olduğunu söyler. Her ne kadar o üretim, gelirin artışı ve iktisadî büyümeyi, nüfusun kentlerde yoğunlaşmasına bağlasa da ona göre mevzubahis olan kalitesiz emek değildir.

²⁸İbni Haldun, *Mukaddime*, 267-275, 451-454.

²⁹Turan, *İktisadi Kalkınmaya Yaklaşım Açısından İbni Haldun ve Adam Smith*, 24.

³⁰Falay, *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, 33.

Tam tersine o nitelikli işgücünden bahseder. Zira bu nüfus, üretimi, iş bölümünü fazlaştıran, gelişme ve refahı beraberinde getiren nüfustur.³¹

4. İbni Haldun'a Göre İktisadî Kalkınma

Ekonomik açıdan kalkınma vetiresi sosyo-ekonomik ve kültürel bütün vakıaları birleştirerek müreffeh bir toplumu meydana getirir. Bir ülkenin iktisaden kalkınması için ülke içinde yaşayan insanların kendini güven içinde hissetmesi, kendine itimadının artması ve gelecekle ilgili planlar yapabilmesi gerekir. Bunun realize edilmesi ise kişilerin devamlı artan gelirlerinin olması, darlığın ortadan kaldırılması, bağımsızlık ve bütün kısıtlılıkların kaldırılması ve iktisadi açıdan bağımsızlığa sahip olmasıyla gerçekleşir. İktisadi kalkınma bir süreç olup bunun etkin olarak tahakkuk etmesini temin eden öğeler mevcuttur. Bu öğelerden en mühimi, toplumsal değerlerdir. Zira iktisadi kalkınma, toplumu teşkil eden diğer unsurların tesir alanı içindedir.³² İbni Haldun'un iktisadi unsurlarla beraber kurumsal unsurlara dayanan kalkınma telakkisi, devimsel ve interdisipliner bir özellik arz etmektedir. İbni Haldun'a göre iktisadî terakki ve refah; girişimciliğin serbest bırakılması, kamu mülkiyetinden özel mülkiyete geçişin sağlanması³³ ve bu hakların devlet tarafından korunması, herkese uygun düşeni, hakkı olanı vermek suretiyle adaletin tesis edilmesi, kanun ve kuralların herkese aynı ölçüde uygulanması, kamu hizmetlerinin karşılanması amacıyla toplanan vergilerin adaletli olması, devletin özel sektörün yapacağı işlere girmemesi özel sektörle rekabete girişmemesi, ticaret yapmaması üretime ve fiyatlara müdahil olmaması, ticaretin tehlikesiz risksiz yapılabilmesi için ulaşım emniyetinin sağlanması, işlemlerin hızlı yürütülmesi için bürokrasinin azaltılması, tekelleşmenin olmaması yönünde tedbirler alınması, stabil, bağımsız bir para politikası izlenmesi, nüfusun (popülasyonun) büyük olması, yaratıcı ve özgür bir eğitim sisteminin uygulanması ve asabiyet yoluyla sağlanır. Kalkınma ise emek (nitelikli üretken nüfus), uzmanlaşma, iş bölümü, vergiler, kamu harcamaları gibi ekonomik faktörler ile sağlanır.³⁴

³¹ İbni Haldun, *Mukaddime*, 210-213; Kübra Ayşe Aydın, "İbn Haldun'un Toplumsal ve İktisadi Görüşleri" (İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 16-20.

³² Sevgi Işık Erol, "İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü," *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3/2 (Temmuz 2012), 49-65.

³³ İslam hukuk düşüncesinde mülkiyetin mahiyeti ve çeşitleriyle ilgili olarak bkz. Recep Özdemir, *İslam Hukukunda Mülkiyet Teori ve İktisab* (İstanbul: Hiperlink Yay., 2018) s. 15-67.

³⁴ Arif Özyayın vd., "İbni Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler", *İlahiyat Akademi Dergisi*, 13 (Haziran 2021), 31-56.

İbni Haldun için iktisadî kalkınma teriminin altında; siyasal stabilizasyon, emniyetli bir vasat, iş bölümü sonucu geliştirilecek uzmanlaşma, emeğe dayalı iktisadî üretim ve ahlaki normlara bağlı bir nizam vardır.³⁵ İbni Haldun'un etiğe verdiği ehemmiyet, ekonomik kalkınma fikrinin asli unsurlarından olup kalkınma ile alakalı fikirleri de ahlaka dayanır.³⁶ Bu bölümde İbni Haldun'a göre (yukarıda saydığımız) iktisadi kalkınmaya tesir eden unsurlar incelenecektir.

4.1. Siyasal Stabilizasyonun Sağlanması

İbni Haldun devletin farklı merhaleleri kat ettiğini söyler. Ona göre devletin sürekliliğini sağlayanların da devletin kat ettiği merhalelerle birlikte yeni bir etik anlayışları oluşur. Zira etik, tabii biçimde içerisinde yer aldığı çevreyle irtibatlıdır. Bu bağlamda devlet beş merhale kat eder. Ancak bizi alakadar eden kısım ilk üç merhale olduğundan sadece onlara yer vereceğiz. Ona göre birinci merhale devletin kuruluşu olup bu aşamada asabiyyet bunu sağlamaktadır. İkinci merhalede devletin başkanı idareyi tek başına üstlenir asabiyyetin idareye iştirak etmesine mâni olur. Üçüncü merhale devletin siyasal açıdan stabil hale gelmesi ve zenginliğe kavuşmasıyla, yönetimin maddi açıdan refahı, konforu sağladığı rahatlık ve sükûnet devresidir. Bu merhalede devlet başkanı eforunu tamamen vergi toplamaya, gelir-gider dengesini korumaya, sarf edilecek yerlerin belirlenmesine harcar. Bu merhalenin en dikkat çekici özelliklerinden biri de gösterişli, şatafatlı yapıların yapıldığı, muazzam, devasa üretim evlerinin inşa edildiği, büyük kentlerin kurulduğu, çok değerli sanat eserinin sanatkârlar tarafından yapıldığı, başka ülkelerden gelen elçilere armağanların sunulduğu, vatan içerisinde lütuf ve keremlerin neşvünema bulduğu bir devredir. Yine bu dönemde devlet başkanı, muavin ve yaverlerinin etrafına pay ettiği, ayırdığı mallar ve mevkiler ile maddi imkânlarının artıp zenginleşmelerini sağlar. Bunun neticesinde giyim-kuşamlarda ileri derecede bir lüks yaşam belirgin hale gelir. Bu sayede ülkeyle sulh halinde olan milletlere karşı övünmeler görülür. Diplomatik açıdan karşılıklı gergin olunan devletlere de gözdağı verilmiş olur. Şunun da vurgulanması gerekir ki İbni Haldun'a göre bu merhale devlet başkanlarının idareyi tek başlarına sahip oldukları son dönemdir. Bu dönemde yöneticiler, yönetimlerine kimsenin müdahale etmesine izin vermeden, bizzat kendilerine ait düşünceler doğrultusunda davranış gösterirler ve bu sayede daha sonra gelenler için de bu yolu açarlar.³⁷

³⁵ Recep Özdemir, "İslâm Hukukunda Ticaret ve Borç İlişkilerinin Genel Yapısı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 15/ 1, (2015), 243-273.

³⁶ Selma Yılmaz Genç, "İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2015), 142.

³⁷ İbni Haldun, *Mukaddime*, 249,250.

Siyasal stabilizasyonun temin edilebilmesi için asabiyyetin önemine vurgu yapan İbni Haldun ancak asabiyyetin tek başına yeterli olmadığını bunun yanında ahlaki değerlerin de olması gerektiğini vurgular. Ona göre asabiyyet meselesine gereken ehemmiyetin verilmemesi idarecilerin tereddidi, dejenerasyona uğraması ve etik değerlerin bir kenara atılması devleti yok olmaya, yıkılmaya götürecektir.³⁸ Öbür taraftan, asabiyyetlerin çok fazla ve değişik olmadığı, az olduğu yerlerde ise devlet tesis etmek çok daha zahmetsiz ve sıkıntısız olmaktadır. Yine anarşizm ve başkaldırıların az olmasından dolayı, devlet başkanı asabiyyete gerek duymaksızın devletin siyasi stabilizasyonunu gerçekleştirir.³⁹

İbni Haldun, ekonomiyle alakalı olarak bahsettiği, incelediği bütün hususlarda ahlakın ehemmiyetini vurgular ve bunu aslî ilke haline getirir. O, ahlaki değerlerin devletlerin tesis edildiği ilk merhalesinden itibaren var olması gerektiğini dile getirir. Geçmişteki bütün etkili, kudretli devletlerin kuvvetli bir asabiyyet bağına sahip olduğunu ve ahlaki ilkelere sıkı sıkıya bağlı olduğunu söyler. Ayrıca o, devletlerin iktisadi faaliyetlerinin incelenmesi sonucunda devletlerin gelişmesinin ve yıkılmasının sebeplerinin yeterince anlaşılabilirliğini ifade eder. Siyasi stabilizasyon ülkelerin iktisatları için mühim bir unsurdur. Devletlerin siyasi istikrar durumu ile iktisadi istikrar hali birbirine paraleldir. Siyasi çekişmelerin ve istikrarsızlıkların çatışmaların yaşandığı dönemlerin ilk negatif inikâsı doğrudan ekonomiyedir.⁴⁰

4.2. Emniyetli Bir Ortamın Oluşturulması

İbni Haldun'a göre insanlar, hücum ve taarruzlardan korunmak için toplu yaşayarak, siyasi ve idari güç olan devlet kurarak emniyetli bir ortamda yaşama ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Bundan dolayı egemen güç olan devletin kuruluş hedefi, insanları bütün saldırılardan korumak, insanlara karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortamda sulh ve esenlik sağlamak olmalıdır. Bir ülkede emniyet ve huzurun olmaması, dolayısıyla olumsuz bir hava oluşması nedeniyle o ülkede ekonomik faaliyetler yürütülemez hale gelir. Ülkede güvensiz bir vasat olması halinde yurtdışından gelecek olan sermaye girişi olmayacak, yatırım yapılmayacak, dolayısıyla millî ekonomi zayıf düşecektir. Buradan hareketle insanlar, bir toplum içinde yaşam alanı oluştururlar bunun da temelinde huzurlu ve güvenli ortamda hayat sürme fikri

³⁸ Genç, "İbni Haldun'un "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi", 151.

³⁹ İbni Haldun, *Mukaddime*, 232.

⁴⁰ İbrahim Özkılıç, "İbni Haldun'da İktisadi Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik", *Akademik Bakış Dergisi* 10 (2007), 1–14.

yatar. Huzurlu ve rahat hayat sürebilmek için de ekonomik faaliyetleri iş bölümü yapmak suretiyle ve gelmesi muhtemel olan bütün tehlikelerden korunabilmekten geçer.⁴¹

4.3. İş bölümünün Maksimum Düzeyde Gerçekleştirilmesi

İbni Haldun'a göre bedevi (ilkel) ve hadari (medeni) olmak üzere iki çeşit toplumsal teşkilatlanma bulunmaktadır. İlkel cemiyet, iş bölümünün gerçekleştirilmediği, yaşamak için zaruri koşulların yerine getirilerek yerleşildiği, korunma ve yiyecek vb. asli, hayati gereksinimler için ekonomik bir ürünün üretildiği, yalnız zaruri nafakanın karşılandığı bir iktisada dayalıdır. İbni Haldun, ilkel cemiyetten şehir toplumuna geçmeyi iş bölümünün gerçekleştirildiği, ihtiyaçların çoğaldığı ve farklılaştığı, ticaretin arttığı ve üretim çıktısının artı yarattığı durumlar ile bağlantılı olduğunu söyler. Kentleşme veya yerleşik hayata geçiş, zaruri ihtiyaçların karşılandığı iktisadi hayatın yerine, ekonomik çıktının fazla olduğu servetin biriktirilmeye başlandığı, ticaret hayatının fazlaştığı, buna bağlı olarak asabiyyetin ve diğer milli bağların, siyasi intisapların değişiklik gösterdiği, bir yapı ve merhaledir. Ona göre bu aşama umran ve iktisadi ile bir ülkenin kurulup yok olduğu beş merhaleden meydana gelen takriben 120 senelik bir süreci içine almaktadır.⁴²

İnsanoğlu bir zaman dilimi içindeki sosyolojik değişikliklerin bütünü ve ilerleme vetiresinde yeni bir mal veya hizmet meydana getirme ve üretme hususunda bir araya getirme görevini ifa eder. Bu vaziyet ekonomi edebiyatında asli bir terimin ilk tanımı olarak karşımıza çıkmaktadır: Buna toplumsal iş bölümü denilmektedir. Üretme faaliyeti boyunca üretimde aktif rol alan kişilerin birbirlerine yardımcı olmaları, iş bölümünü meydana getirir. Bu ise üretimin sosyolojik teşkilatlanması şeklinde değerlendirilir. Toplumsal iş bölümü cemiyetin vazgeçilmez asli unsurudur ve aynı zamanda etkin, canlı bir strüktüre sahiptir. İş bölümü ilkel toplum olan göçebelik ve kent toplumu olan yerleşik olma aşamalarında meydana gelen üretim şekillerinin neden ve sonucudur. Üretimin toplumsal teşkilatlanması neticesinde fertler zorunlu asli gereksinimlerini giderme ve harcanan emek karşılığında gelir kazanma yöntemleri hakkında bilgi sahibi olurlar. Maişet ve gelir elde edilen yerler; idarecilik, avlanma, ziraat, ticaret işleridir.⁴³ Ona göre toplumsal bir varlık olan insan bu karakteristik niteliği nedeni ile yalnız yaşama özelliğine haiz değildir. Bir toplum içinde hayat sürmek mecburiyetinde kalan insanın bütün ekonomik gereksinimlerini kendi kendine gidermesi mümkün değildir. Bundan dolayıdır

⁴¹ Özkılıç, "İbni Haldun'da İktisadi Kalkınmanın Dinamikleri", 6.

⁴² İbni Haldun, *Mukaddime*, 431-447; Ceyhun Gürkan, "Modern Maliye Teorisinin Klasik Kökenleri: İbni Haldun'dan 'Post-Kameralizm'e Mali Düşünce", *Maliye Dergisi* 164 (2013), 1-26.

⁴³ Falay, *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, 22, 23.

ki toplumsal iş bölümüyle beraber üretimde uzmanlaşma yoluna gidilir ve bu istikamette ekonomik çalışmalar yapılır. İş bölümü ve uzmanlaşma yoluna başvurmadan yapılacak olan üretim, bu yollara başvurularak yapılan üretimden daima az olacaktır. Ekonomik çalışmaların icra edilmesi vetiresinde gerçekleştirilen uzmanlaşma, müteşebbisleri güdüleyecek asli öğedir. Müteşebbislerin uzmanlaşma aracılığıyla daha ileriki dönemlerde üretimini veya alım satımını yapacakları emtiaya yönelik itimatları fazlalaşacak bu da müteşebbisleri daha çok üretmeye veya daha fazla ticaret yapmaya yöneltecektir.⁴⁴

İbni Haldun'un iş bölümüyle ilgili bakış açısının kendine mahsus ve ehemmiyet arz eder bir nitelik taşımasının temelinde, iş bölümünün üretime yapacağı tesirin endüstri, toplumsal ve beynelmilel yönüyle değerlendirmeye tabi tutulmasından kaynaklanıyor olmasındandır. İnsanların maişetlerini temin etmek amacıyla teşriki mesaiye gereksinim hissettiği ve sosyal hayatın buna mecbur bıraktığı hakikatinden yola çıkarak İbni Haldun, toplumsal ve endüstriyel iş bölümünü şöyle tarif yoluna gitmektedir: İnsanların bir kısmı, karşılıklı yardımlaşmak suretiyle gıda maddelerini üreterek, üretime daha çok insanın katılması sayesinde zorunlu ihtiyaç maddesi üretimindeki açığın oluşmasını engeller. Örneğin bir kişi, buğdaydan kendi ihtiyacını karşılayacak oranda besin maddesini yalnız başına ve kimseden yardım almaksızın üretemez. Ancak alet edevat üreten demir ve ahşap ustası, hayvanların bakımıyla uğraşan, toprağı işleyen, ekinleri biçen ve çiftçiliğin diğer girdilerini deruhte eden 6 ya da 10 adam, bunun benzeri bir maddeyi üretmek için bir araya gelerek, birbirinden farklı bu işleri uzmanlıklarına göre kişilere dağıtırlarsa, şüphesiz harcadıkları emekleri sayesinde üretimi gerçekleştirilen bu besin maddeleri, üretime dâhil olanların hepsine hatta çok daha fazlasına yetecek miktarda olur.

İbni Haldun, iş bölümü yapılmasıyla oluşan fazla ürünün şehirlerarası, beynelmilel ticareti harekete geçireceğini emek unsuru bağlamında ele alır. Bu durumu Mukaddime'de değerlendirirken şu ifadelere yer verir: Bir kasaba ya da kent ahali, bütün emeklerini zorunlu yiyecekler ve gereksinimler nispetinde dağıtınca, bunun için asgari ölçüde emek yeterli olur. Bunun artanı, zaruri gereksinim maddeleri üzerinde fazladan kalır. Bu ise gönence, gönencin de beraberinde getirdiği gelenek göreneklere ve başka şehir ahalisinin gereksinimlerine sarf edilir. Diğer kentlerdeki ahali, bedel karşılığında buradan

⁴⁴ Genç, "İbni Haldun'un "Refah devleti" ve "İktisadi kalkınma" Düşüncesi", 152.

satın alırlar. Sonuç olarak dışarıya ihracat yapan şehir ve milletler bu yollarla zenginleşirler.”⁴⁵

4.4. Üretimin Asli Faktörü Olan Emegın Yeterli Derecede Önem Görmesi

İslam ekonomisi emeğe, kapitalist ekonomi ise sermayeye dayalıdır. Kapitalist ekonomide refah üretilmeden servet ve servet sahibi sınıflar oluşturulurken insanların emekleri sömürülür. Hakikatte bu servetlerde üretici konumunda olan emek sahibi insanların hakkı söz konusudur. İbni Haldun üretimin asli unsurunun emek olduğunu kabul eder. Ona göre zaruri ve zaruri olmayan gereksinimlerin giderilebilmesi, maişetin sağlanabilmesi ve kar edebilmek için emek harcanmalıdır. Özetle ekonomik iş ve işlemlerin gerçekleştirilebilmesi ancak emekle mümkün olabilmektedir. Üretimin birey için önemi büyüktür. İnsan yaşayabilmesi için üretim yapması gerekir bu da ancak emek sarf etmekle gerçekleşebilir.⁴⁶

İbni Haldun, emeği, insanoğlunu diğer varlıklardan farklılaştıran bir unsur olarak görür. Ona göre üretimin ve beraberinde üretim namına oluşturulan bütün değerlerin yegâne kaynağı emektir. Emek olmaksızın, insanın zaruri gereksinimleri giderilemez. İbn Haldun, her ikisi de emeğin ürünü olmak üzere minimal geçim ölçüsü olan rızık ve kazancı birbirinden ayırarak değerlendirmeler yapar. Kazancın yalnız fazladan harcanan emekle elde edilebileceğini dile getirir. İbni Haldun ticaret neticesinde elde edilen kazancın tamamıyla sermaye ile ilişkilendirilemeyeceğini savunur. Zira ona göre sermayenin çalıştırılması neticesinde elde edilen kâr ve kazancın asli unsuru emektir. İnsanlar akıllarıyla ve bedenleriyle tarımsal alanda ürettikleri araç-gereçlerle ve hayvan yetiştiriciliği yoluyla emek sayesinde kazanç elde ederler. Akılla beden gücünü bir araya getirmek suretiyle emek, faal ve etkin duruma getirilir bu özellik de yalnızca insana mahsus bir nitelik arz eder.⁴⁷

4.5. Etik ile İlgili Olan Maddi Manevi Değerlere Bağlı olmak

İktisadi kalkınma vetiresinde cemiyetlerin yaşam tarzları incelenirken; ulusun, etik ile ilgili sahip olduğu maddi ve manevi öğelerin hepsi göz önünde bulundurulmalıdır. Ahalinin ekonomik faaliyetleri yürüttüğü esnada ahlaki değerlere bağlı kalması ehemmiyet arz etmektedir. Ekonomik terakkinin oluşması için tasarlanacak plan ve projelerde ahlaki değerler her daim dikkate alınmalı asla ihmal edilmemelidir. Bu değerler göz önünde bulundurulmazsa, toplumsal tarafı nakıs ekonomik tasavvurlar meydana çıkar. Bundan dolayı

⁴⁵ Özeydın vd., “İbni Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışı”, 31-56.

⁴⁶ Falay, *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, 26-28.

⁴⁷ Erol, “İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü”, 49-65.

ekonomik kalkınmada ahlaki değerlerin üstlendiği görev ehemmiyet arz eder. Ona göre ekonomik işlemlerin göçebelikten yerleşik yaşama geçişteki etkisi çok büyüktür. Ekonomik faaliyetler yapılırken etik davranmak gereklidir. İbni Haldun bu vetirede sağlam ve kamu menfaatine uygun olsun diye ahlaki kuralların göz önünde bulundurulmasını talep eder. Ekonomik yaşam, ahlaka uygun ve dinin belirlediği değerler dikkate alınarak sürdürülmelidir. Zira insanın varoluş gayesi dünyada sonsuz, ilelebet yaşamak olmadığı gibi insanın dışında yaratılmış diğer varlıklar gibi yaşam sürmek de insana yaraşır bir durum değildir. İnsanın asıl gayesi insan olmak ve insaniyete uygun bir yaşamı ömür boyunca sürdürerek uhrevi hayatını kazanmaktır.⁴⁸

5. İbni Haldun'un Piyasa ile İlgili Görüşleri

Bazı araştırmacılar İbni Haldun'un ekonomide liberalizmi tarihte ilk kez dile getiren mütefekkir olduğunu söylemişlerdir. Klasik Ekonomi literatürünün önemli düşünürlerinin hipotezlerine bakıldığında, İbni Haldun'un asırlar önce bu isimlerin incelemiş olduğu bu varsayımları dile getirdiği müşahade edilir, demişlerdir. Mesela, Petty devletin yalnız, adaleti sağlamada, ziraat ve nakliye vd. ulaşım ile alakalı işlemlerin yapılabilmesi için tedbir alınmasına, millî ve milletlerarası emniyetin temin edilmesine, işsizliğin ortadan kaldırılması için gereken adımları atma hususuna ve insan popülasyonu ile alakalı meselelere müdahale edebilmesi gerektiğini söyler.⁴⁹ Yine Klasik İktisadın babası olarak kabul edilen A. Smith de devletin adalet, diploması ve emniyet haricinde bir işleve sahip olmaması gerektiğini ileri sürmektedir. İbni Haldun, devletin iktisada doğrudan el atmasının uygun olmadığını kabul eder. Ancak ona göre devlet dolaylı olarak fonksiyonel bir şekilde ekonomik hayatta yer alabilir. Devlet bazı tedbirleri almak suretiyle ekonomiyi yönlendirir, onu canlı hale getirir. Bunlardan biri güvenlik, diğeri kişilerin sahip olduğu hakları kullanılmak olup bu suretle ekonomik faaliyetler gerçekleştirilir.⁵⁰ Devletin doğrudan ekonomiye müdahale etmesi ona göre halkı zor durumda bırakabilir. Zira ticaret yapan kişiler kendi aralarında birbirleriyle rekabet etme gücünü haizdirler. Fakat bütün gücü elinde tutan devletle rekabet etmek mümkün değildir. Devletle rekabet edecek güce sahip tüccar olmadığından serbest rekabet ortamı da kalmaz. Ticaret ve ziraatla uğraşan kimselerin sahip olduğu mallar ne kadar çok olursa olsun devletin elinde her zaman bunlardan çok daha

⁴⁸ Özkılıç, "İbni Haldun'da İktisadi Kalkınmanın Dinamikleri", 7, 8.

⁴⁹ Ali Gökhan Gölçek, Mustafa Alpin Gülşen "İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri: İbn Teymiyye ve Gazali'den Kanıtlar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/57, (Kasım 2017), 576-590.

⁵⁰ Gölçek, Gülşen, "İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri", 576-590; Ahmet Arslan, *İbni Haldun*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 127.

fazla mal vardır. Şayet devlet isterse malları üreticiden doğrudan ve çok daha ucuza alabilir ve bu malları ucuz yolla elinden çıkarabilir. Söz konusu malları çok daha pahalıya alan tüccar bu malı devletle rekabet edecek gücü haiz olmadığından elinden çıkaramaz. Bundan dolayı normal şartlarda arz-talep dengesi meydana gelmediği için, fiyatlar serbestçe oluşmayacak ve iktisadi faaliyetler durağanlaşacaktır.⁵¹ İbni Haldun'un bu düşüncelerine bakıldığında hem kendi asrında yaşayan hem kendinden önceki asırlarda yaşayan İslam düşünürleriyle aynı doğrultuda görüş beyan ettiği görünmektedir. Bunun da temelinde İbni Haldun'da olduğu gibi bu düşünürlerin de ekonomiyle ilgili düşüncelerinin temelini Kur'an ve sünnete dayanması yatmaktadır.

6. İbni Haldun'a göre Arz, Talep ve Fiyatların Oluşumu

İbni Haldun'a göre, piyasada fiyatlar "arz ve talep kanunu" bağlamında oluşur. İbni Haldun, yalnızca talebin azalıp, artmasına göre fiyatlarda ortaya çıkan farklı durumları ekonomik çerçevede ele almamış, yarattığı sosyal sonuçları da göz önünde bulundurmuştur.⁵² İbni Haldun, Müslümanların Endülü's'te, dağlarla kaplı ve verimi olmayan arazilere Hristiyanlar tarafından tıkdıkları, bundan dolayı verimsiz toprakların olumsuz koşullarını ortadan kaldırmak amacıyla çok sayıda zirai ilaç ve toprağı verimli hale getirecek birbirinden farklı ürün kullandıklarını, dolayısıyla maliyetin, üretimi yapılan tarımsal ürünlere yansıtıldığını söyleyerek, malların üretimi esnasında başat faktör emek ile diğer üretim maliyetlerine tesir eden etkenlerin de, fiyatları tayin eden faktörler şeklinde değerlendirmiştir. Ona göre besin üretimindeki fiyat artışının asıl sebebinin, üretim girdilerindeki fazlalık olduğu kanaatini dile getirmiştir. O, arz ve talep faktörlerinin karşılıklı biçimde etkileşimi neticesinde fiyatların piyasada belirlendiğinin altını çizer. O, her talebin kendi arzını oluşturduğunu söyler.⁵³ Görüldüğü gibi J. B. Say'ın "Mahreçler Kanunu" olarak bilinen teorisini İbni Haldun 4 asır önce dile getirmiştir.

İbni Haldun fiyatların oluşumunda etkili olan bir başka faktörün nüfus olduğunu söyler. Ona göre kentlerde nüfus ne kadar çok yoğun ise şehirdeki üretim bu duruma göre şekillenecektir. Nüfusun yoğun olduğu kentlerde, arz edilen işgücünün de fazla olacağını, zorunlu ihtiyaç maddelerinin fiyatının uygun olacağını, yoğunluğun az olduğu kentlerde ise işgücü arzının az olması nedeniyle fiyatların pahalı olacağını savunur. Kentlerde yalnız asli ihtiyaç maddelerine değil, konfor sunan ve gösterişli mallara rağbet söz konusudur. Halkın gereksinim hissettikleri zorunlu ve gereksinim dışı olup beraberinde konfor getiren bütün mallar, pazarda vardır. Herhangi bir kentte nüfusun

⁵¹ Gölçek, Gülşen, "İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri", s. 576-590.

⁵² Chapra, "İbn Haldun'un Gelişme Teorisi", 205-243.

⁵³ Falay, *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, 33-35.

yoğun olmasıyla beraber lüks ve asli ihtiyaçlar dışındaki mal ve hizmetlere olan gereksinim fazlalaşacaktır. Kentlerde zorunlu ihtiyaç malları nüfusun az olduğu diğer yerlere nispeten daha ucuz olur. Zira şehirde yaşayan kesimin büyük bir kısmı zaruri maddelerin üretilmesi hususunda yeterlidir çünkü nitelikli bir emek gerektirmez. Kentteki büyük çoğunluğun üretimde pay sahibi olmasından dolayı arz talepten daha büyük oranda gerçekleşecektir. Bu oluşan arz fazlalığı ürün, nüfusun geri kalanının da ihtiyacının giderilmesine katkı sağlayacaktır. Bu tür durumlar piyasada fiyatları belirlemektedir. Bundan dolayı zorunlu gereksinim maddelerinin fiyatları düşecektir.⁵⁴

Tahıl maddesi haricinde diğer meyve, gıda ve bunun benzeri olan tekмили olarak nitelediği tamamlayıcı mal ve hizmetlerin fiyatları bu mallara olan talebin zorunlu ihtiyaç maddelerine olan talepten az olması nedeniyle üretimi de onlar kadar olmadığından arz talepten daha az olarak gerçekleşecektir. Kentlerdeki işgücü de bu mal ve hizmetlerin üretimine hasredilmez. Ancak ne zaman kent ilerlemeye, inkişaf etmeye, tekâmüle doğru yönelir de nüfusu artarsa, konfora talep olur ve gönenç bulursa, mevzubahis mal ve hizmetlerin üretimi hususunda talep çoğalır. Konforlu ve lüks bir hayat sürenler bu mal ve hizmetleri daha fazla tüketme yoluna gittiği için olan talepte bir artış gerçekleşir bunun neticesinde talep arzdan daha fazla olduğu için bu malların fiyatları da yükselişe geçer.⁵⁵

İbni Haldun, kentlerde, uzmanlık ve yetenek isteyen, insanın üretmek için harekete geçirmeye mecbur olduğu fiziki ve düşünsel melekelerinin hepsi ile üretimi yapabilen zorunlu ihtiyaç dâhilinde olmayan tüketim maddelerinin, talebinin arzından fazla olduğunu, bundan dolayı bu tür lüks malların fiyatının yüksek olduğunu söylemektedir. Ona göre özellikli emek istemeyen besin maddelerinin üretimi hususunda ise arzın, talebin üzerinde bir fazlalığı oluştuğundan bu maddelerin fiyatları olabildiğince düşük olur. Popülasyonu düşük olan kent veya sosyal ve iktisadi nitelikleri ya da nüfusunun yoğunluğunun az olması cihetiyle büyük kentlerden farklı olan yerlerde ise bu durumun tam aksi bir hal görülür. Zira nüfusun yoğun olmadığı bu tür yerleşim yerlerinde, emek arzının da az olması hasebiyle, besin maddeleri üreten kesim, asli besin maddelerinin arzının az olduğunu düşündüklerinde bu maddelerin kendilerine yetmeyeceğine inanırlar bunun için bu maddeleri piyasaya sürmeyip stoklarlar. Bunun için bu tür yerleşim yerlerinde besin maddelerinin fiyatları da yüksek olur. Ancak lüks ve konfor için üretilen mallar

⁵⁴ İbni Haldun, *Mukaddime*, 656.

⁵⁵ İbni Haldun, *Mukaddime*, 656, 657.

köy, kasaba ve belde gibi yerleşkelerde ekonomik vaziyet ve popülasyonun düşük seyirde oluşundan dolayı, nitelikli emek ve uzmanlık bu tür mallara rağbet de düşük olduğundan arz talebin üzerinde oluşacağından dolayı bu tür malların buralarda fiyatı düşük olacaktır.⁵⁶

Mal ve hizmetlerin fiyatının oluşumuna tesir eden bir başka unsur ise devletin aldığı vergilerdir. Bundan dolayı malların fiyatına zamlar yapılır, kentlerde ve halka doğrudan satış yapılan yerlerde ek bir vergi daha alınacağından, fiyatlar tekrar artar. Yiyecek fiyatlarına, kent girişlerinde ve pazarlarda devletin belirlediği gümrük-harç ve resimler de eklenir. Bu nedenle kentlerde fiyatlar, kırsal alandaki yerleşim bölgelerinden daha yüksek olur. Fiyatları belirleyen başka bir unsur da üretimi yapılan malın, üretildiği andan pazar tezgahına geldiği ana kadar karşılaştığı maliyetlerdir.⁵⁷

Sonuç

İbni Haldun kendinden asırlar sonra teori olarak savunulacak birçok nazariyeyi ortaya atmış ve İslami ekonomik anlayışını geliştirip, sosyolojik ve siyasi olayları bu bağlamda incelemiştir. İbni Haldun'un bu söylemleri kendinden 4 asır sonra Smith, 6 asır sonra Porter ve birçok düşünür tarafından savunulmuştur. İbni Haldun'un iktisat telakkisi kalkınma iktisadı üzerine kuruludur. İbni Haldun'un iktisadi unsurlarla beraber kurumsal unsurlara dayanan kalkınma telakkisi, devimsel ve interdisipliner bir özellik arz eder. İbni Haldun'a göre iktisadî terakki ve refah; girişimciliğin serbest bırakılması, kamu mülkiyetinden özel mülkiyete geçişin sağlanması ve bu hakların devlet tarafından korunması, herkese uygun ve hakkı olanı vermek suretiyle adaletin tesis edilmesi, kanun ve kuralların her kesime aynı ölçüde uygulanması, kamu hizmetlerinin karşılanması amacıyla toplanan vergilerin adaletli olması, devletin, özel sektörün yapacağı işlere girmemesi özel sektörle rekabete girişmemesi, ticaret yapmaması üretime ve fiyatlara müdahil olmaması, ticaretin tehlikesiz risksiz yapılabilmesi için ulaşım emniyetinin sağlanması, işlemlerin hızlı yürütülmesi için bürokrasinin azaltılması, tekelleşmenin olmaması yönünde tedbirler alınması, stabil, bağımsız bir para politikası izlenmesi, nüfusun (popülasyonun) büyük olması, yaratıcı ve özgür bir eğitim sisteminin uygulanması ve asabiyyet yoluyla sağlanır. Kalkınma ise emek (nitelikli üretken nüfus), uzmanlaşma, iş bölümü, vergiler ve kamu harcamaları gibi ekonomik faktörler ile sağlanır. Netice itibariyle İbni Haldun'un öngörülleri ve tespitleri günümüze birçok açıdan ışık tutmaktadır. Şayet bu doğrultuda hareket edilirse ekonomi ciddi manada yol kat edecektir. Düşünürün İslam Ekonomisi ile ilgili düşünceleri hakkında Doktora düzeyinde çalışmalara

⁵⁶ İbni Haldun, *Mukaddime*, 657.

⁵⁷ İbni Haldun, *Mukaddime*, 657, 658.

ihtiyaç bulunmaktadır. Zira İbni Haldun toplum bilimci olarak bilinmektedir. Ancak İbni Haldun çok yönlü bir düşünür olup hem toplum bilimci hem İktisatçı bir ilim adamıdır.

Kaynakça / Reference

Aydın, Kübra Ayşe. *İbn Haldun'un Toplumsal ve İktisadi Görüşleri*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Chapra, M. Umer. "İbn Haldun'un Gelişme Teorisi Günümüz İslam Dünyasının Düşük Performansını İzahta Yardımcı Olur mu?". *İslam Araştırmaları Dergisi*, (16) (2006): 205-243.

Dihlevî, Şah Veliyullah. *Hüccetüllahi'l-Bâliğa*. çev. M. Erdoğan, İstanbul: 2002.

Erol, Sevgi Işık, "İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü," *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Temmuz 2012, 3(2), 49-65.

Falay, Nihat. *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, İstanbul: 1978.

Gökdağ, Kamuran. *İbn Haldûn'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Gölçek, Ali Gökhan, Gülşen Mustafa Alpin. "İbn Haldun ve Serbest Piyasa Fikri: İbn Teymiyye ve Gazalî'den Kanıtlar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 57, (Kasım 2017): 576-590.

Gürkan, Ceyhun. "Modern Maliye Teorisinin Klasik Kökenleri: İbni Haldun'dan "Post-Kameralizm"e Mali Düşünce". *Maliye Dergisi*, Sayı 164 Ocak-Haziran 2013.

Genç, Selma Yılmaz. "İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2015).

Habergetiren Ömer Faruk. *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri*. İstanbul: Kitabı Yayınları, 2015.

Hançerlioğlu, Orhan. *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2008.

Husri, Satı. *İbni Haldun Üzerine Araştırmalar*. çev. S. Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

İbni Haldun. *Mukaddime*. çev. Zâkir Kadiri Ugan, İstanbul: Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Basımevi), 1954.

- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi, 2004.
- Kozak, İbrahim Erol. *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*. İstanbul: Değişim Yayınları, 1999.
- Kozak, İbrahim Erol, "İbni Haldun'da Geçim ve Kazanç Yollarıyla İlgili Tasnif ve Değerlendirmeler", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, V/3-4, (1982): 141-175.
- Kozak, İbrahim Erol. "İbni Haldun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/1-8. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Onur, Mehmet. *İslam Borçlar Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akitler*. Ankara: Astana Yayınları, 2018.
- Özaydın Arif, Arslan İbrahim ve Bayar İlyas. "İbni Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler". *İlahiyat Akademi Dergisi*, 13, (Haziran 2021): 31-56.
- Özdemir, Recep. "İslâm Hukukunda Ticaret ve Borç İlişkilerinin Genel Yapısı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 15/ 1, (2015): 243-273.
- Özdemir, Recep. *İslam Hukukunda Mülkiyet Teori ve İktisab*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2018.
- Özkılıç, İbrahim. "İbni Haldun'da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik", *Akademik Bakış Dergisi*, 10, (2007): 1-14.
- Samar, Mahmut. "Servet Bayındır, Fıkhî ve İktisadî Açından İslâmî Finans II". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 / 46 (Ocak 2019): 261-264.
- Say, Seyfi. *İbn Haldûn'un Düşünce Sistemi Uluslararası İlişkiler Kuramı*. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Turan, Esra. *İktisadi Kalkınmaya Yaklaşım Açısından İbni Haldun ve Adam Smith*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

